

pogumna dejanja tistih, ki so za svojo požrtvovalnost že prejeli častni naslov pravični med narodi, ki ga podeljuje izraelski Jad Vašem. Drugi del knjige pa opisuje nesebična dejanja tistih, ki bodo morda, četudi posthumno, pridobili ta prestižni naslov».

Tematsko uvodno besedilo sta napisala Irena Šumi in Oto Luthar, nato pa si sledijo prispevki o že razglašeni slovenskih pravičnih, ki jih je predstavila Miriam Steiner Aviezer. To so: Uroš Žun, Andrej Tumpej, Zora Pičulin, Ivan Breskvar, Ljubica in Ivan Župančič ter Olga Rajšek Neuman, Vera in Ludvik Valentinčič, Rudi Roter in Martina Levec Markovič ter Franjo Punčuh, o katerem piše Boris Hajdinjak. Naj ob tem opozorim, da so nekateri med njimi vodeni tudi na seznamih hrvaških oz. srbskih in makedonskih pravičnih). Objavljen je še seznam bodočih pravičnih. Renato Podbersič objavlja zapis o Andreju Vendraminu, Ivo Jevnikar o Cirilu Kotniku, Irena Šumi o Elizabeti Savici Rožanc Horvat, Boris Hajdinjak opisuje vlogo Ludvika Cigüta in dejavnost prekmurskih družin Žilavec in Fartelj, Jasna Kontler Salamon pa piše o Juliju Kontlerju. Po teh predstavitvah je v knjigi objavljen še pregled zgodovine holokavsta na Slovenskem izpod peresa Marjana Toša in Irene Šumi. Knjigo (skupaj z ostalo že izdano literaturo o zgodovini holokavsta in preganjanju slovenskih Judov med drugo svetovno vojno) toplo priporočam v uporabo učiteljem in profesorjem na osnovnih in srednjih šolah. Prepričan sem, da bodo po njej radi posegli tudi ostali bralci. Ker je izšla še njena angleška različica, je to dragoceni prispevek k ozaveščanju o tej tematiki v okviru Mednarodne zveze za spomin in učenje

o holokavstu (IHRA), katere članica je tudi Slovenija.

Marjan Toš

**PRIŠO JE GLAS – PREKMURCI
V VOJNI 1914–1918
Dokumentarna razstava v Pomur-
skem muzeju v Murski Soboti 2015
s katalogom avtorice Metke Fujs s
sodelavci**

V Pomurskem muzeju v Murski Soboti, ki praznuje 60-letnico ustvarjalnega delovanja v pokrajini ob Muri, so postavili na ogled izjemno zanimivo in sporočilno bogato razstavo, ki je rezultat obsežnega raziskovanja vse od leta 2013. Sodelavci muzeja so pod vodstvom Metke Fujs, ki je avtorica razstave in hkrati tudi njena oblikovalka, namreč ocenili, da je prva svetovna vojna pustila tudi v Prekmurju trajne in globoke sledi, ki pa doslej niso bili podrobneje raziskani in pojasnjeni. Ne samo za strokovno, ampak tudi za širšo javnost. Zelo malo je pisnega gradiva o teh časih, pa tudi muzejskih predmetov iz tega obdobja v muzeju nimajo veliko. Ker so soboški muzealci želeli celovito predstaviti vojno dogajanje ob stoletnici začetka tega velikega vojaškega spopada v Evropi, so se odločili za poglobljeno raziskavo in se pridružili ostalim slovenskim muzejem, ki so leta 2014 postregli z novimi spoznanji o prvi svetovni vojni in njenih odmevih (ter predvsem posledicah) za slovenski prostor in Slovence. V raziskavi so sodelovali Pomurski muzej iz Murske Sobotice (Metka Fujs), Pokrajinski arhiv

Maribor (Gordana Söveges Lipovšek), Inštitut za narodnostna vprašanja Ljubljana – Enota Lendava (dr. Attila Kovacs), Mark Krenn, mag. Franc Kuzmič in Agnes Tatrai). K naboru gradiva in predmetov za razstavo so povabili tudi mnoge zunanje sodelavce, ljubiteljske poznavalce te tematike in zbiralce različnega gradiva. Projekt so naslovlili *Prišo je glas*, torej v pristnem prekmurskem jeziku, s katerim so izvirno povzeli naslove najrazličnejših poročil in sporočil z bojišč prve svetovne vojne v lokalnem časopisu *Novine*. V časopisu je bilo običajno zapisano: »Glasi«, »Doubili smo glas«, »Prišo je glas, ka ... (torej prišlo je sporočilo, da so potekali boji, da je kdo padel, da so nekoga odlikovali ...). Zelo izvirna poteza avtorice razstave, ki ji je za popolnejše razumevanje in prepoznavnost dodala še podnaslov *Prekmurci v vojni 1914–1918* in z njim konkretno napovedala temo projekta oz. razstave. Da je bil omenjeni projekt res ambiciozno načrtovan in tudi izveden, pričajo ne samo obseg razstave s posrečeno postavitvijo v sicer omejenih razstavnih prostorih, pač pa tudi kar tri tematske publikacije. Pripravili so celo notni zapis skladbe »Juli 1917«, posvečene 83.c.-kr. pehotnemu polku, v katerem se je borilo največ Prekmurcev. Našli so ga v arhivu in ga zapisali na zgoščenki. Da je prva svetovna vojna še kako globoko zarezala v to pokrajino in občutno prizadela tamkajšnje prebivalstvo, priča tudi podatek o 2.790 žrtvah prve svetovne vojne z območja današnjega Prekmurja. Doslej je znanih veliko imen, a mnogo žrtev je ostalo za vedno tudi brez imen in grobov. In vsem je posvečena razstava, ki nam zelo pregledno, nazorno, zgodovinsko

objektivno in verodostojno prikazuje ta hudi čas in konflikt neverjetnih razsežnosti. Ponuja temeljit razmislek o njegovih vzrokih, predvsem pa posledicah. Med posledicami spopada v prvi svetovni vojni je tudi razpad nekdanjega velikega avstro-ogrskega cesarstva in posledično pripojitev zdajšnjega Prekmurja k novonastali državi, Kraljevini SHS.

Razstavo (grafična izvedba Tomislav Vrečič, tehnična realizacija Boris Orešnik in Jože Varga, konservator predmetov je bil Milan Zver, avtor pedagoškega programa pa Mateja Huber) spremlja tudi obsežen katalog, ki prinaša obilico dragocenih podatkov o pokrajini ob Muri pred začetkom prve svetovne vojne, med njo in tudi po njej, ko je ta prostor zajelo »revolucionarno vrenje« kot posledica nakopičenih političnih in družbenih napetosti, velikega nezadovoljstva in hudih socialnih stisk prebivalstva. Prekmurje je bilo pred vojno upravno razdeljeno med dve županiji, na županijo Železno s sedežem v Sombotelu in županijo Zala s sedežem v Zalaegerszegu. Po popisu prebivalstva iz leta 1880 je na tem območju živelo 73.800 ljudi, od tega 54.518 Slovencev. Po popisu iz leta 1910 pa je tod živelo 90.513 ljudi, med katerimi se je precej povečal delež madžarsko govorečega prebivalstva, kar je bila posledica ogrske nacionalne politike. Slovensko govoreče prebivalstvo je ostalo na dobrih 74 %. Večina je bila katoliška, 28 % je bilo protestantov (luterani in kalvinci), 1 % pa je bil Judov. Urbano sta se do leta 1914 najbolj razvili Murska Sobota in Dolnja Lendava, ki sta bili z železnico povezani z notranjostjo države. V obeh mestih so bile državne ustanove, osnovne državne in cerkvene šole,

trgovine, denarni zavodi, manjši gospodarski obrati in tovarna dežnikov v Lendavi. Vsa politična in gospodarska moč je bila skoncentrirana v rokah plemstva in novodobnih meščanov (bankirji, odvetniki, zdravniki in trgovci), večinsko kmečko prebivalstvo pa je bilo zelo revno in v glavnem brez lastne zemlje. Delali so kot najemniki na grofovski zemlji, veliko jih je odhajalo na sezonsko delo in kar 6.000 ljudi je že do leta 1910 odšlo v ZDA. Družabno in kulturno življenje je bilo povezano z madžarskima društvoma, v trgovini je bila vidna vloga Judov, Slovence je bolj ali manj povezovala Katoliška cerkev, ki je izdajala časopise, kot so Marijin list, Koledarji srca Jezušovega in Novine.

Po sarajevskem atentatu 28. junija 1914 in kasnejši vojni napovedi Avstro-Ogrske Srbiji se je začela izvajati mobilizacija, ki je zajela tudi Prekmurje. Prekmurci so polnili enote kot naborno območje za ogrski del monarhije, ki je bila razdeljena na 16 korpusnih območij, v katerih je potekal nabor v cesarsko-kraljeve pehotne polke. Območje današnjega Prekmurja je bilo vključeno v V. korpus s sedežem v Bratislavi, največ nabornikov pa je bilo vpoklicanih v 83.c.-kr. pehotni polk z nabornim sedežem v Sombotelu in v 48.c.-kr. pehotni polk z nabornim sedežem v Veliki Kaniži. Kraljevina Ogrska je bila razdeljena na 6 honvedskih območij, območje današnjega Prekmurja pa je bilo vključeno v IV. honvedsko območje, prav tako s sedežem v Bratislavi. Največ nabornikov je bilo vpoklicanih v 18. madžarski kr. domobranski (Honved) pehotni polk s sedežem v Sopronu, 20. madžarski kr. domobranski (honved) pehotni polk s sedežem v

Veliki Kaniži in 31. madžarski kr. domobranski (honved) pehotni polk s sedežem v Veszpremu. Vsa naborna območja so na razstavi (in v katalogu) nazorno prikazana na kartah, dodane so oznake enot, fotografije o odhodu iz domačih krajev in značilna oprema vojakov in častnikov. Prikazan je začetek spopada po atentatu, predstavljeno balkansko in vzhodno bojišče, kjer se je največ Prekmurcev borilo v 83. c.-kr. pehotnem polku in še v nekaterih enotah, in to v glavnem na območju med Lublinom in Ivangorodom. V bojih z Rusi jih je največ padlo decembra 1914 pri Szuloszowi. Sledili so premiki proti Krakovu, bitke pri Lvovu in nato boji v Karpatih. Vojna je trajala in trajala, padali so vedno novi in novi vojaki. Tudi Prekmurci. Avtorica razstave je zelo posrečeno umestila v ta del prikaza pisma iz fronte, najrazličnejše predmete vojakov, osebni pribor, pribor za hrano, sanitetne pripomočke in kratke biografije nekaterih posameznikov (Jožef Toplak, Štefan Korpič, Franc Bojnc, Peter Kutoš, Viljem Županek, Štefan Hozjan, Žigmond Janko in Matilda Janko, roj. Kovač), s pomočjo katerih lahko res do popolnosti spoznamo trpljenje vojakov na frontah, pa tudi težave domačinov, še zlasti potem, ko se je odprlo tudi italijansko, torej soško bojišče, kamor je bil v letih 1916 in 1917 premeščen del polkov s prekmurskimi vojaki. Na italijanskem bojišču jih je padlo 250. Mnogi prekmurski vojaki so bili za pogum in druga dejanja tudi odlikovani in temu poglavju je tako na razstavi kot v katalogu namenjenega precej prostora. Razstava in katalog se zaključujeta s podatki o padlih in pogrešanih vojaki. Avtorica zelo korektno zapiše, da natančno število padlih

Prekmurcev ne bo nikoli znano, tudi ne število tistih, ki so zaradi vojne utrpeli različne poškodbe, saj je vojna poleg invalidnosti določenih stopenj pustila tudi mnoge psihološke in duševne posledice ne samo med vojaki na frontah, tudi med prebivalstvom, ki je ostalo doma in trpelo veliko pomanjkanje. Padli imajo urejena grobišča na tujem (eno od vojaških pokopališč je še posebej nazorno prikazano in obiskovalca dodobra pretrese), v domači pokrajini pa je bilo postavljenih le malo spomenikov ali spominskih obeležij. To so običajno spominske plošče na fasadah cerkva in kapel in samo en samostojni spomenik.

Zaključek prinaša kratko, a jasno in razumljivo sporočilo o posledicah vojne in Prekmurcih. V samem Prekmurju vojaških operacij seveda ni bilo, vojno pa so prebivalci še kako občutili, predvsem zaradi splošnega pomanjkanja življenjskih dobrin. Posledice vojne

so bile velikanske politične spremembe, ki so prinesle razpad cesarstva in Kraljevine Ogrske, prebujena narodna gibanja, proces oblikovanja novih državnih meja na mirovni konferenci in sovjetsko revolucijo. Vse te spremembe so pustile sledi tudi v Prekmurju. Zapleteni časi po končani vojni leta 1918 so bili izjemno dinamični, dogodki so se vrstili kot po tekočem traku, nekaj časa smo imeli celo samostojno Mursko republiko. Končno je bilo odločeno, da Prekmurje postane del nove države, Kraljevine SHS. To se je zgodilo avgusta 1919 in to je bila tudi največja slovenska teritorialna pridobitev po prvi svetovni vojni. Za Slovence v Prekmurju so napočili boljši časi za kulturni razcvet in razvoj, v gospodarskem pogledu pa kakšnega posebnega napredka ni bilo, saj je ves svet kmalu zašel v veliko gospodarsko krizo, ki tudi Prekmurja ni zaobšla.

Marjan Toš